



КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ У ДІЇ

УДК 342.1/25(477)(043.3)

О. Прієшкіна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД ТА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Після проголошення 24.08.1991 р. незалежності України створено умови для радикальних демократичних перетворень у нашому суспільстві й державі. Відбулися кардинальні зміни в державному механізмі: відбувся її поділ на законодавчу, виконавчу та судову, з'явилися нові демократичні інститути, властиві демократичній, соціально-правовій державі (зокрема, інститути Президента України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, конституційної юрисдикції тощо), відійшли в небуття органи, властиві радянській адміністративно-командній системі (однопартійність, цензура). У суспільстві почала складатися реальна багатопартійність, місцеве самоврядування, демократична виборча система тощо.

Водночас поряд зі змінами в організації держави й суспільства відбулися зміни в правовій системі України. За останні роки прийнято низку нових нормативно-правових актів, почали появлятися не властиві радянській системі нові законодавчі й підзаконні акти: конституційні договори, статuti територіальних громад, рішення всеукраїнського та місцевих референдумів тощо.

Крім того, поряд зі змінами в організації держави й суспільства та завдяки їм відбуваються зміни в економічній системі конституційного ладу України, оскільки питання економічного устрою є одними з головних у предметі конституційного регулювання, а економіка, будучи базисом суспільства, визначає

насамперед тенденції розвитку його політичних та інших інститутів.

У зв'язку із цим у літературі відмічається, що основним системоутворюючим елементом конституційного ладу є економічна система суспільства, яка вважається сукупністю основних форм власності й економічної (господарської) діяльності.

Варто відзначити, що тривалий час основними формами власності були державна (загальнонародна), колгоспно-кооперативна, а також власність профспілкових та інших громадських організацій. Тому власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної була основою економічної системи колишнього СРСР та Української РСР, а вся особиста власність вважалася, як це не парадоксально, похідною від основних форм власності, тобто другорядною формою власності.

Крім того, слід зазначити, що господарська діяльність мала переважно суспільний характер, а вищою метою суспільного виробництва формально вважалось найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних благ людей. Економіка складала єдиний народногосподарський комплекс, який охоплював усі ланки суспільного виробництва, розподілу й обліку на території країни, саме ж керівництво економікою здійснювалося на основі державних планів соціально-економічного розвитку.





Водночас сучасна економічна система, згідно з Конституцією України, включає в себе такі форми власності: власність Українського народу (ст. 13), власність держави, комунальну власність і приватну власність (ст. 41). Пріоритетною формою власності в Україні є власність Українського народу, зокрема, в ст. 13 Основного Закону України зазначається, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від його імені права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених чинною Конституцією України [1].

Виняток складає право власності на землю, яка вважається основним національним багатством, і це право, згідно зі ст. 14 Основного Закону України, набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону [2].

Державна та комунальна власність, зокрема й основні об'єкти права державної та комунальної власності, закріплюються в Конституції України здебільшого опосередковано, а саме в ст. ст. 41, 92, 136. На думку В.Ф. Погорілка, це дає підставу дійти висновку про втрату державною власністю свого колишнього пріоритетного значення та недопустимість ототожнення загальнонародної власності (власності народу) з державною власністю.

Найбільш повне закріплення й регулювання на конституційному рівні вперше отримала така форма власності, як приватна, що є зрівняною за своїм статусом з іншими формами власності; знято практично всі обмеження, які існували щодо її попередниці – особистої власності. Згідно з Конституцією України кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю (ст. 41) практично без будь-яких обмежень, причому право приватної власності

є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності (ст. 41 Конституції України). Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може застосовуватися як виняток із мотивів суспільної необхідності на підставі та в порядку, встановлені законом, і за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості, звичайно, якщо ці об'єкти набуто в порядку, визначеному законом.

Невизначеним залишається лише правовий статус колективної форми власності, зокрема власності політичних партій і громадських організацій тощо.

Проте це не дає підстав залишати цю форму власності поза законом, оскільки, згідно з Конституцією України, держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом (ст. 13 Конституції України). Кабінет Міністрів України забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності (п. 5 ст. 116 Конституції України) [3, с. 26–28].

Конституція України в ст. 13 закріплює принцип економічної багатоманітності. Тим самим вона відходить насамперед від принципу економічного монізму, який знаходив закріплення в радянських конституціях у положенні про пріоритетну роль державної й колгоспно-кооперативної форм власності.

Якщо в тоталітарній державі відкрито визнавалась перевага державної й колгоспно-кооперативної форм власності, то Конституція України спеціально підкреслює рівність усіх суб'єктів права власності.

Тому інтерес становить з'ясування самого поняття «власність», що дозволить отримати достовірну інформацію про дійсну роль і значення цього соціально-економічного феномена, його вплив на процеси, що відбуваються в суспільно-політичному житті держави й соціуму.

Однак спочатку варто звернутися до термінологічної характеристики поняття



тя власності, визначити її етимологічне значення, а також роль у становленні й удосконаленні економічних основ конституційного ладу України, закріпленні соціальних, правових та економічних основ її діяльності, структуруванні організаційних та організаційно-правових форм реалізації самоврядної влади за допомогою соціально-економічних реформ.

«Радянський енциклопедичний словник», тлумачачи термін «власність», пояснює не лише його походження від латинського *rescilium*, а й наводить декілька сфер його розуміння. Зокрема, «власність» означає історично визначену суспільну форму присвоєння матеріальних благ, насамперед засобів виробництва [4, с. 1225].

Відомий вислів, що власність є крадіжкою, належить П.-Ж. Прудону. Таке поняття власності не набуло загального визначення та свого часу зазнало обґрунтованої критики. Однак слід відмітити, що в позиції П.-Ж. Прудона була одна досить цінна деталь: якщо одна особа володіє річчю, то інша особа є позбавленою можливості мати її у своїй власності. Із цього виходило, що основою власності є не природа, а суспільні відносини. Інакше кажучи, людина живе, працює й використовує результати своєї праці в тісній взаємодії з іншими людьми. Тобто, як наголошував А.В. Венедіктов, власність — це суспільно-виробничі відносини між людьми з приводу засобів і продуктів виробництва, у правовому опосередкуванні якого знаходять відбиття обидва елементи будь-яких правових відносин: елемент волі та елемент інтересу. Саме в синергетичному поєднанні своєї влади й свого інтересу полягають специфічні відмінності права власності від інших (як речових, так і зобов'язальних) прав на ті самі об'єкти [5, с. 36–37].

Тому досить актуальною є проблема власності, яка є основою, фундаментом усієї системи суспільних відносин, а від характеру форм власності, що утвердилася, залежать також форми розподілу, обміну, споживання. Від ви-

значення й правового закріплення видів і форм власності, поняття та змісту права власності безпосередньо залежить становище окремих груп, класів, верств, прошарків у тому чи іншому суспільстві. Водночас власність є результатом історичного розвитку, оскільки її форми змінюються зі зміною способів виробництва, впливаючи на побудову самого суспільства [6].

Крім того, власність обґрунтовано визначається фундаментальною основою, що забезпечує існування будь-якого суспільства, а право власності у свою чергу посідає центральне місце серед інститутів права кожної держави.

Слід зауважити, що існують численні теорії, ведуться жваві дискусії щодо тих чи інших понять, пов'язаних із категоріями «власність» і «право власності».

Так, Я.М. Шевченко зазначає, що правові й економічні відносини власності є взаємопов'язаними, проте їх не можна ототожнювати. Учений стверджує, що форми власності виступають як економічні категорії та не мають розглядатись як форми права власності, тобто переводитись у категорії юридичні, оскільки право власності постає в однині для всіх власників, тому що воно складається з одиниць для них повноважень, тобто має однаковий зміст [7, с. 201].

Водночас слід зауважити, що хоча Конституція України спеціально підкреслює рівність усіх суб'єктів права власності, проте водночас істотно посилює правовий статус приватної власності, акцентує увагу на її захисті й гарантованості.

Відомо, що в історії марксизму ліквідація приватної власності на засоби виробництва розглядалась як головний зміст соціалістичної революції. Відповідно до цієї теорії в Російській імперії відразу після революції було ліквідовано приватну власність у промисловості, на транспорті, у будівництві, торгівлі, а подальша колективізація на селі замінила приватну власність селян



кооперативно-колгоспною, унаслідок чого утвердилося повне панування так званої соціалістичної, або суспільної, власності [8].

Утвердження права приватної власності як вищої соціальної й моральної цінності поряд із комплексом інших проблем потребуватиме копіткої теоретичної та напруженої законодавчої роботи. Українські юристи й економісти останнім часом немало зробили для наукового обґрунтування реформ у сфері правотносін власності [9, с. 816; 10; 11; 12].

Не можна не погодитися з актуальною думкою В.Я. Тація: «Реальне здійснення демократичної трансформації українського суспільства, його економічних і правових відносін потребує сьогодні якісно нової державної правової політики, у якій людина, громадянин розглядалися б як основна діюча фігура громадянського суспільства, економічного прогресу, основний суб'єкт приватноправових відносін» [13].

Крім того, теорія цивільного права розглядає право приватної власності як одне з невід'ємних прав людини поряд із правом свободи вибору релігійних і політичних переконань, тобто як ядро загальної системи прав і свобод людини.

Як свідчать останні комплексні й спеціальні дослідження, серед українських правників стає дедалі більше прихильників тези, що саме приватна власність зумовлює цивілізацію. При цьому цивілізації, заснованій на священному праві непорушності приватної власності, як антиподи протистоять рабство й варварство: варвар, що забезпечує приватну власність (а отже, і цивілізацію загалом), несе із собою хаос і дичавіння; рабство ж виступає в особі східних імперій і деспотії, що ґрунтувалися на запереченні приватної власності й поневоленні всіх і кожного державою. Утвердження права приватної власності дає змогу цивілізації перемагати в історичній боротьбі, тоді як відмова від цього права прирікає суспільство на убогість і тоталітаризм, а отже, і на неминучу близьку загибель чи на болісну суспільну трансформацію.

Дійсно, практичне становлення конституційно закріпленого в Україні принципу непорушності права приватної власності потребує формування нової правосвідомості суспільства та утвердження права як непорушного й загального регулятора суспільних відносін.

На нашу думку, корисними стали б також нові дослідження правників та економістів, що висвітлювали б місце приватної власності у світовій історії, підтверджуючи тезу, що саме приватна власність зумовлює цивілізацію, культуру, маючи на увазі встановлення стійкого зв'язку приватної власності з ідеями позитивного розвитку, економічного добробуту тощо.

Хотілося б детальніше зупинитись на комунальній власності – одному з видів права власності в Україні. Насамперед слід зазначити, що комунальна власність – самостійний вид права власності, суб'єктами якої виступають територіальні громади. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон) в ст. 1 визначає територіальну громаду як сукупність жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [14].

Новий Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ) не містить перелік майна, яке може перебувати в комунальній власності, однак такий перелік майна закріплено в ст. 142 Основного Закону України та в ст. 60 Закону, згідно з якими власність територіальних громад складає рухоме й нерухоме майно (будівлі, споруди, приміщення, їх комплекси майнового, виробничого, адміністративного характеру, об'єкти інженерної інфраструктури, благоустрою, обладнання, соціально-культурного, побутового, інформаційно-видавничого призначення, транспортні засоби, мости, шляхи, шляхопроводи, предмети, що є пам'ятками історії й культури міс-



цевого значення, тощо), кошти, земля (усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної й державної власності, а також земельні ділянки за їхніми межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності), природні ресурси тощо. До набуття права комунальної власності застосовуються загальні положення, встановлені ст. 328 ЦКУ, відповідно до якої право власності набувається на підставах, що не забороняються законом, зокрема, з правочинів, що цілком узгоджується із ч. 2 ст. 60 Закону, яка встановлює, що підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом.

Слід відмітити, що ЦКУ дещо по-новому підходить до вирішення питань, пов'язаних із набуттям права власності, зокрема й на безхазяйне нерухоме майно, знахідку, бездоглядну домашню тварину, об'єкти самочинного будівництва тощо, встановлюючи, що за певних обставин таке майно може перейти до комунальної власності. За певних обставин, наприклад, знахідка може також перейти у власність територіальних громад. Це стає можливим, якщо протягом шести місяців із моменту заяви про знахідку органу місцевого самоврядування не буде встановлено власника чи іншу особу, яка має право вимагати повернення загубленої речі, або жодна із цих осіб не заявить про таке своє право, а особа, яка знайшла загублену річ, подасть органу місцевого самоврядування письмову заяву про відмову від набуття права власності на неї. За таким самим принципом територіальна громада, на території якої було виявлено бездоглядну домашню тварину, може набути право власності на неї.

В.Я. Тацій у своїй доповіді на Загальних зборах Академії правових наук України 18.12.2000 р. в м. Харкові

справедливо зазначив: «Проблемними є питання розвитку інституту комунальної власності. У цьому контексті насамперед постає проблема з'ясування сутності права комунальної власності. Чинна Конституція України зазначає такий прояв публічної власності, як комунальна, проте обмежується лише цією констатацією, не розкриваючи її сутності. Зрозуміло, що саме перед юридичною наукою постає завдання дослідження правової природи комунальної власності» [15].

Необхідно звернути увагу на прикре ігнорування з боку окремих правників самостійного статусу такої форми власності, як комунальна власність [16, с. 25].

Окрім форм права власності, у юридичній літературі деякі автори іноді розглядають його види, на які поділяються зазначені форми або які не залежать від форм права власності [17, с. 202]. Пропонується, зокрема, поділ права комунальної власності на чотири види: власність громад сіл, селищ, міст, районів у містах. На наше переконання, такий поділ є доцільним. Аналогічно видами спільної власності є часткова й сумісна власність; остання у свою чергу класифікується на такі підвиди: власність подружжя, власність членів селянських (фермерських) господарств, власність членів сім'ї на майно, отримане внаслідок спільної праці.

Із цього постає, що будь-яка наукова класифікація чи поділ власності на форми власності та форми права власності надає можливість виявити прогалини у врегулюванні суспільних відносин взагалі й у сфері відносин власності зокрема, що слугуватиме вдосконаленню чинного законодавства.

Отже, окреслені нами проблемні питання щодо комунальної власності нині є надзвичайно актуальними та потребують більш детального їх вивчення й аналізу. У недалекому майбутньому Верховній Раді України, безперечно, необхідно прийняти Закон України «Про комунальну власність».

Основний Закон України в ст. 14 окремо закріплює положення щодо зем-



лі, зазначаючи, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави. Визначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу.

Водночас Конституція України особливу увагу акцентує на охороні землі, яка спрямовується на охорону й збереження родючості землі, підвищення її продуктивності, використання земельних ресурсів відповідно до її природних призначень. Конституція України визначає, що право власності громадян на землю гарантується, причому громадяни, юридичні особи й держава це право набувають і реалізують лише відповідно до закону. Це означає, що Конституція України гарантує право власності на землю, яке може існувати і як право приватної власності, і як право державної власності, і як право комунальної власності.

Безумовно, прийняття Основного Закону України обумовило можливість і необхідність сформулювати на його основі нове земельне законодавство, яке визначатиме порядок виникнення, здійснення, припинення, охорони й захисту земельних прав громадян, земельної правоздатності юридичних осіб, встановлення гарантій прав іноземних інвесторів, діяльність яких пов'язана з використанням земель, врегулюватиме реально існуючі відносини власності на землю та інші відносини у сфері використання й охорони земель. Реформуючи земельне законодавство відповідно до положень чинної Конституції України, Верховна Рада України 25.10.2001 р. прийняла новий Земельний кодекс України (далі – ЗКУ) [18], який закріпив низку новел у правовому регулюванні земельних відносин, зокрема й відносин власності громадян на землю.

Отже, по-перше, до найважливіших здобутків ЗКУ слід віднести закріплен-

ня положення, відповідно до якого земельні відносини регулюються Конституцією України, Земельним кодексом України, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами (ст. 3). Таким чином, уперше в кодифікованому акті декларується, що виключно земельне законодавство покликане забезпечити регулювання всього спектра земельних відносин. Також слід відзначити, що ЗКУ в ст. 80, відповідно до чинної Конституції України, дає перелік суб'єктів права власності на землю, до яких відносить громадян, юридичних осіб, територіальні громади та державу.

Варто відзначити, що новий ЗКУ, на жаль, успадкував від попереднього законодавства поділ власності на землю за формами. Зокрема, у ч. 2 ст. 78 ЗКУ [18] зазначається, що земля може перебувати в приватній, комунальній і державній власності. На наше переконання, це положення не несе смислового навантаження та дублює ст. 80 ЗКУ, зміст якої наводився вище. Нагадаємо, що Конституція України відійшла від поділу власності за формами та визначила лише суб'єктів права власності, у тому числі й на землю. Причому Конституція України закріпила положення щодо обмеження категорії суб'єктів права власності на землю, зазначаючи, що таке право належить громадянам України.

По-друге, до позитивних рис нового Земельного кодексу України варто віднести наявність регламентації підстав, згідно з якими громадяни України набувають, реалізують, припиняють права власності на земельні ділянки.

По-третє, новий ЗКУ відокремив права й обов'язки власників земельних ділянок від прав та обов'язків землекористувачів.

Під час реформування концепції права власності на землю необхідно врахувати, що права приватних власників можуть і повинні обмежуватися. Тому дуже важливою ознакою нового Закону є закріплення в ньому обмежень прав власників землі, що підтверджується



також багатовіковим досвідом західних країн із розвиненою ринковою економікою, які мають належні законодавчі обмеження повноважень приватних власників земельних ділянок із метою захисту громадських інтересів та охорони природних об'єктів від нерационального використання [19].

Таким чином, права приватних власників земель можуть і повинні обмежуватися, однак із досить чітким зазначенням цілей, завдань, для забезпечення яких вводяться обмеження, а також із детальною фіксацією порядку відшкодування збитків, яких зазнав власник під час встановлення тих чи інших обмежень.

Резюмуючи, можна дійти висновку, що в нашій державі є всі можливості для створення власної моделі розвитку економіки, а головним завданням суспільства в перехідний період має стати створення такої політичної системи, яка у взаємодії з економічною системою сформує конституційний лад, спроможний вийти із затяжної економічної кризи в досить короткий час, та забезпечить досягнення національною економікою рівноважного стану.

Крім того, слід зауважити, що соціально-економічна визначеність нашої української державності – це нагальна необхідність, оскільки вона диктується самою потребою розбудови державних інститутів, насамперед економічних, які мають бути націленими на досягнення економічного прогресу, що в підсумку обов'язково орієнтуватиметься на зростання реального добробуту населення, його прибутку.

Утвердження й неухильне дотримання правових норм, якими врегульовуються відносини власності, є тим фундаментом, від стану якого залежить міцність усіх інших елементів ринкової економіки, про неухильні наміри побудови якої постійно лунають голоси з усіх ланок владних структур. Відповідно, доки в Україні в законодавчому порядку не буде затверджено й захищено ринкову систему приватної власності, доти вона постійно стикатиметься з ве-

ликими або навіть нездоланими труднощами в створенні ринкової економіки, яка нормально функціонуватиме [20].

Ключові слова: конституційний лад, економічні основи, власність, право власності, Основний Закон України.

Статтю присвячено характеристиці конституційного ладу та економічної системи України, аналізуються способи формування власності територіальних громад, питання їх практичної реалізації. Акцентується увага на необхідності прийняття Закону України «Про комунальну власність», який сприятиме проведенню в Україні муніципальної реформи, розвитку інститутів громадянського суспільства та правової соціальної держави.

Стаття посвячена характеристиці конституційного строя и экономической системы Украины, анализируются способы формирования собственности территориальных общин, вопросы их практической реализации. Акцентируется внимание на необходимости принятия Закона Украины «О коммунальной собственности», который будет способствовать проведению в Украине муниципальной реформы, развитию институтов гражданского общества и правового социального государства.

The article is dedicated to the characteristics of constitutional system and economic system of Ukraine, there are analyzed the methods of forming of the property of territorial communities, as well as the issue of their implementation in practice. In the article it is stressed the necessity of adoption of the Law of Ukraine "On communal property", which will contribute to the municipal reform in Ukraine, the development of civil society and legal social state.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.



2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України / В.Ф. Погорілко. – К., 1997. – 40 с.
4. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – 1240 с.
5. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / А.В. Венедиктов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
6. Гальчинський А.С. Історизм відносин власності: методологічні аспекти аналізу / А.С. Гальчинський // Економіка України. – 1993. – № 9. – С. 41–49.
7. Цивільне право України : [підручник] : в 2 ч. / за ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х. : Право, 2000–. – Ч. 1. – 2000. – 368 с.
8. Рубаник В.Є. До питання про ліквідацію приватної власності в Україні в перші роки Радянської влади / В.Є. Рубаник // Проблеми законності : республ. міжвідомчий наук. зб. / за ред. В.Я. Тація. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 43. – С. 13–17.
9. Право власності в Україні / [О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, О.А. Підпригора та ін.] ; за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.
10. Право собственности в Украине / под ред. Я.Н. Шевченко. – К. : Блиц-информ, 1996. – 320 с.
11. Кучерявенко П.Х. Разгосударствление собственности в переходной экономике Украины / П.Х. Кучерявенко, Я.М. Максименко. – Х. : Консум, 1997. – 128 с.
12. Лазня І.В. Відносини власності в умовах формування ринкової економіки України / І.В. Лазня. – К. : Логос, 1997. – 316 с.
13. Тацій В.Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В.Я. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4(23). – С. 3–18.
14. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
15. Тацій В.Я. Академія правових наук України на рубежі століть: підсумки та перспективи / В.Я. Тацій // Право України. – 2001. – № 2. – С. 3–9.
16. Заїка Ю.О. Право власності. Спадкове право : [навч. посібник] / Ю.О. Заїка, В.М. Співак. – К. : Наукова думка, 2000. – 152 с.
17. Цивільне право України : [підручник] : в 2 ч. / за ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х. : Право, 2000–. – Ч. 1. – 2000. – 368 с.
18. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 211–212. – Ст. 186.
19. Погребной А.А. Исторический опыт рационального пользования земельными ресурсами в России и зарубежных странах / А.А. Погребной // Юридична освіта і правова держава (до 150-річчя Юридичного інституту Одеського державного університету імені І.І. Мечникова) : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. – О. : Астропринт, 1997. – С. 168–175.
20. Прієшкіна О.В. Економічні основи конституційного ладу України / О.В. Прієшкіна // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 1. – С. 168–172.

